

Rereading and Criticizing Three Propositions from the Tazkirat al-Awliya by Attar of Nishabouri*

Dr. Hamidreza Fahandezhsaadi¹

PhD in Persian language and literature, University of Tehran

Abstract

Among Attar's works, the book Tazkirat al-Awliya has a lot of literary and historical value. Ignoring the introduction to Mukhtarnameh, Attar Nishaburi's collection of quatrains, Tazkirat al-Awliya can be considered the only remaining prose work of this famous poet. The last famous and critical edition of these two works, along with other works of Attar, was published by Shafi'i Kadkani as the editor mentioned in some of the introductions of these works. Research on Attar is still at the beginning of its journey. This article aims to make Attar's works as efficient as possible by discussing three points in the margin of Tazkirat al-Awliya. First, a detailed discussion is presented about Junayd al-Baghdadi being a Thawri creed follower. Then, it is proved that the possibility of Junayd Baghdadi's being a follower of Sufyan Thawri's school is not acceptable; he was originally a follower and Mofti of the school of Abu Thawr Kalbi (d. 240 AH). Next, the story of Ahmad Kharraqani's murder is brought up. Also, it is reminded that Muhammad bin Al-Hussain, who is mentioned in Kharraqani's stories, is not Abu Abd al-Rahman Sulami (died 412 AH).

Keywords: Tazkirat al-Awliya, Junayd al-Baghdadi, Abu Thawr Kalbi, Ahmad Kharraqani, Abu Abdul Rahman Solami.

1. Introduction

The legacy left by Attar Neyshaburi is considered one of the most precious works of the Persian language and literature, as well as the world literature. In Persian Tazkiras, so many poetic works have been attributed to this poet

---

* Date of receiving: 2025/05/12

Date of final accepting: 2025/12/08

1 - email of responsible writer: hamidreza.fah@gmail.com

that some writers have considered the number of his works to be one hundred and fourteen, which is the number of Surahs of the Quran. However, today, it has been proved to researchers that many of these attributed books were not written by Attar. They consider Attar's definitive works to be *Al-Ilahi-Nameh*, *Mantiq al-Tayr*, *Mosibat-Nameh*, *Asrar-Nameh*, *Mokhtar-Nameh*, *Divan*, and *Tazkirat al-Awliya*. Among these works, *Tazkirat al-Awliya* is more famous and of literary value. It is considered a rare masterpiece of its kind. *Tazkirat al-Awliya* contains the stories and sayings of ninety-seven Muslim ascetics and mystics from the first to the fifth centuries on the Hijri calendar. The book consists of two parts. The first part contains seventy-two references, beginning with the mention of Uwais Qarani (d. 37 AH) and ending with a reference to Mansur Hallaj (d. 309 AH). This section has been attributed to Attar of Neyshaburi, although some ancient scholars, such as Jami, have doubted its attribution to Attar. The second section contains twenty-five references, from Ibrahim Khawwas (d. 291 AH) to Imam al-Baqir (d. 114 AH), but its author is unknown. *Tazkirat al-Awliya* was first published in 1905 AD, by the efforts of Reynold Nicholson, and it was last published in a critical form by Shafi'i Kadkani. Despite all the efforts made by the great scholars to explain the details and difficulties of this work, there are still doubts and ambiguities in some of the statements, terms, and declarations.

In order to review and resolve some of the problems in the *Tazkirat al-Awliya*, this study seeks to answer the questions 'Was Junayd al-Baghdadi a follower of the school of Abu Thawr Kalbi or Sufyan Thawri?' (this question also applies to Abdullah Khobaiq and Hamdoon Qassar) and 'When was Ahmad, the son of Abul-Hasan Kharraqani, killed?'

2. Methodology

The research method in this article is descriptive-analytical. The required data were collected from library sources, drawing upon studies on the text and explanations of *Tazkirat al-Awliya*, especially the latest critical correction of the book by Shafi'i Kadkani and its commentaries. Prior to this article, research has been conducted on *Tazkirat al-Awliya*. Mansouri (2010) discussed the revision of two words or phrases in *Tazkirat al-Awliya* and attempts to correct them. Tayefi (2015) criticized some of the statements in *Tazkirat al-Awliya* from a historical perspective and

concluded that the historical inconsistencies that are sometimes observed in this book are due to Attar's purpose of writing the book, his religious beliefs, his mystical bias, the abundance of sources, and the brevity of the narration. Tabatabayi (2010) examined and criticized Shafi'i's edition of Kadkani (2019 & 2020) and attempted to correct some of the shortcomings and disorganizations in the text and the corresponding annotations. Pourmokhtar (2010) also mentioned twenty-three points in the margins of Shafi'i's edition of Tazkirat al-Awliya. As far as the author is aware, the propositions criticized and examined in this article have not been addressed in any of the aforementioned articles. Moreover, apart from the hints and comments that the Shafi'i Kadkani and Iste'lami have put on the comments of Tazkirat al-Awliya case by case, there seems to be no other critical and serious discussion.

3. Results and discussion

Among the ambiguities in the text of Tazkirat al-Awliya is whether Junayd Baghdadi was a follower of Abu Thawr Kalbi (d. 240 AH) or Sufyan Thawri (d. 161 AH). This question also applies to Hamdoon Qassar and Abdullah Khobayq, who both followed the school of Abu Thawr Kalbi or Sufyan Thawri. Until this article, it was not clear whether "Thawri" meant Sufyan Thawri or Abu Thawr Kalbi. Another is the story in Tazkirat al-Awliya about the murder of Ahmad Kharaqani, the son of Abu al-Hassan Kharaqani (d. 425 AH) during his father's lifetime. Another is the discussion about a person named Muhammad bin al-Hassan, who is mentioned in one of the last narrations of Abu al-Hassan Kharaqani. Some believe that this person is Abu Abd al-Rahman Muhammad bin Hussein Sulami, who was the author of the book Tabaqat al-Sufiyyah. This, of course, is a mistake.

4. Conclusion

Junayd Baghdadi, Abdullah Khobayq and Hamdoon Qassar are introduced in the Tazkirat al-Awliya, edited by Shafi'i Kadkani, as followers of the school of "Thawri", which is somewhat ambiguous. According to reliable sources, only Junayd Baghdadi is a follower and Mufti of the school of Abu Thawr al-Kalbi, who died in 240 AH, and Abdullah Khobayq and Hamdoon Qassar were followers of the jurisprudential school of Sufyan

Thawri, who died in 161 AH. The possibility that all the three were followers of the jurisprudential school of Abu Thawr al-Kalbi is unacceptable, and it seems that the author(s) or scribes of the *Tazkirat al-Awliya* have either confused the spelling of “Thawri” and “Abu Thawr” or have changed “Abu Thawr” to “Thawri” due to ideological biases. Ahmad Kharraqani was not killed during the time of his father, Abu al-Hasan Kharraqani, and the stories mentioned in this regard in *Tazkirat al-Awliya* do not seem to be historically accurate. In one of Kharraqani's episodes, his disciple is mentioned as Muhammad bin al-Hussein. This person is not related to Abu Abd al-Rahman Muhammad ibn al-Hussein Sulami (d. 412 AH). He had a son named Dawood and apparently lived thirty years after Kharraqani's death. This is while Sulami died thirteen years before Abul-Hassan Kharraqani's death. Muhammad ibn al-Hussein, Kharraqani's disciple, is mentioned in Kharraqani's *Maqamat* as Muhammad Hasseniyan, which is exactly Muhammad Husseynan.

Reference List in English

Books

- Attar Nishabouri, F. (1905-1907). *Tazkirat al-Awliya*. (R. A. Nicholson, Ed.). Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Attar Nishabouri, F. (2012). *Tazkirat al-Awliya* (M. Iste'lami, Ed.). Tehran: Shokhan. [in Persian]
- Attar Nishabouri, F. (2019). *Tazkirat al-Awliya*. (M. R. Shafiee Kadkani, Ed.). Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Ghoshairi, A. (1989). *Alresalat al Ghoshayriya*. (A. Mahmoud & M. bin Sharif, Ed.). Dar al-Sha'b. [in Arabic]
- Hojviri. A. (1999). *Kashf al-Mahjoub*. (V. Zhukovski, Ed.). Tehran: Tahouri. [in Persian]
- Hojviri. A. (2014). *Kashf al -Mahjoub*. (M. Abedi, Ed.). Tehran: Soroush. [in Persian]
- Ibn Abi Ya'la. (1998). *Tabaqat al- Hanabela*. (A. Soleiman, Ed.). Riyadh. [in Arabic]
- Jami Abd al-Rahman. (2007). *Nafahat al-Ons*. (M. 'Abedi, Ed.). Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Khaje Mohammad Parsa. (2002). *Fasl al-Khetab*. (J. Mesgarnezhad, Ed.). Tehran: Academic Publishing Center. [in Persian]

- Mohammad bin Monavvar. (2018). *Asrar al-Tawhid*. (M. R. Shafi'i Kadkani, Ed.). Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Shafi'i Kadkani. M. (2012). *Written on the See*. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Solami, Abd al-Rahman. (1986). *Tabaghat al-Sufiya*. (N. Shorayba, Ed.). Cahiro: Maktabat Al-khanaji. [in Arabic]
- Zahabi, Shams al-Din Mohammad. (1983 & 1996). *Siyar A'lam al-Nobala*. Vol. 13. (Ali. A, Ed.). Beirut: Mossesa al-Resala. [in Arabic]
- Zahabi, Shams al-Din Mohammad. (1983). *Siyar A'lam al-Nobala*. Vol. 14. (Akram. A, Ed.). Beirut: Mossesa al-Resala. [in Arabic]
- Zahabi, Shams al-Din Mohammad. (1990-2000). *Tarikh al-Eslam*. (A. Tadmori, Ed.). Beirut: Dar al-Kotob. [in Arabic]

Journals

- Mansouri, M. (2010). On Two Perversions in Tazkerat-ol Owliya. *Journal of Adab Pazhuhi*. 4(12). 89-103. doi: .20.1001.1.17358027.1389.4.12.6.6 . [in Persian]
- Purmokhtar, Mohsen. (2021). Several points on the text and suspensions of Farid al-Din 'Attar's Tazkirat al-Awliya. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*. 23(48). 51-73. doi: 10.22103/jll.2021.15815.2786. [in Persian].
- Tabatabayi, Sayyed Mahdi. (2020). Notes on Recording of Some Words and Phrases of Tazkirat al-Awliya. *Journal of Mystical Literature*. 10.22051/jml.2020.32422.2035. 12(22). 117-137. [in Persian].
- Tabatabayi, Sayyed Mahdi. (2020). Reflection on the Meaning of a Few Words and Interpretations in Tazkerat al-Awliya. *Journal of Research on Mystical Literature*. 14(1). 17-28. doi: 10.22108/jpll.2020.124238.1516. [in Persian].
- Tabatabayi, Sayyed Mahdi. (2020). Critique of the Correction of Tazkerat al-Awliya by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. *Texual Criticism of Persian Literature*. 13(1). 79-98. doi: 10.22108/rpll.2020.124712.1764. [in Persian].
- Tayefi, Shirzad. (2015). An introduction to the critical recognition of the historical propositions of Tazkira al-Awliya. *The 8th Persian Language and Literature Research Conference*, February 2016, pp. 1383-1388. [in Persian].

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و ششم، زمستان ۱۴۰۴، شماره ۶۷، صفحات ۱۲۱-۱۴۲

DOI: [10.29252/KAVOSH.2026.23112.3698](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2026.23112.3698)

بازخوانی و نقد سه گزاره از تذکرة‌الاولیای عطار نیشابوری*

(مقاله پژوهشی)

دکتر حمیدرضا فهندژ سعدی^۱

دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران

چکیده

از میان آثار عطار، کتاب تذکرة‌الاولیاء، از ارزش ادبی و تاریخی بسیاری برخوردار است. صرف نظر از مقدمه مختارنامه، تذکرة‌الاولیاء را می‌توان تنها اثر منثور به‌جای‌مانده از این شاعر نامی دانست. بی‌تردید تصحیح و تحشیه چنین اثری، با دشواری‌هایی روبه‌رو است و ظاهراً پرداختن به زوایا و دقایق گوناگون متن آن فراتر از توان یک مصحح است. آخرین چاپ مشهور و انتقادی این اثر، همانند آثار دیگر عطار به قلم استاد شفیع کدکنی صورت پذیرفته است و همان‌طور که وی در بعضی از مقدمه‌های این آثار یادآور شده، عطارپژوهی در ابتدای راه خود گام برمی‌دارد و در این مسیر، هنوز اندر خم یک کوچه است. در این مقاله با هدف کارآمدی هرچه بیشتر آثار عطار، به سه نکته در حاشیه تذکرة‌الاولیاء پرداخته شده است. نخست بحثی مفصل درباره توری مذهب بودن جنید بغدادی ارائه می‌شود و اثبات خواهیم کرد که این احتمال که جنید بغدادی پیرو مذهب سفیان ثوری (متوفی ۱۶۱ق) بوده باشد، پذیرفتنی نیست و نامبرده در اصل پیرو و مفتی مذهب ابو ثور کلبی (متوفی ۲۴۰ق) بوده است. سپس به حکایات قتل احمد خرقانی در تذکرة‌الاولیاء پرداخته خواهد شد و با استفاده از بعضی متون عرفانی نشان داده می‌شود که وی در زمان حیات پدرش، ابوالحسن خرقانی، به قتل نرسیده و حداقل حدود چهل سال پس از فوت پدر زیسته است. همچنین بیان می‌گردد که منظور از شخصی به نام «محمد بن الحسین»، که در یکی از حکایت‌های ذکر ابوالحسن خرقانی نقل شده، ابو عبدالرحمن سلمی (متوفی ۴۱۲ق) نیست و این فرد در واقع یکی از شاگردان خرقانی، و مشهور به محمد حسینیان بوده است.

واژه‌های کلیدی: تذکرة‌الاولیاء، جنید بغدادی، ابو ثور کلبی، احمد خرقانی، محمد حسینیان، ابوالحسن خرقانی. ابو عبدالرحمن سلمی.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۲/۲۲

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۹/۱۷

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: hamidreza.fah@gmail.com

۱- مقدمه

میراث به‌جای مانده از عطار نیشابوری از جمله گران‌بهارترین آثار زبان و ادب فارسی، بلکه ادبیات جهان به شمار می‌آید. در تذکره‌های فارسی، منظومه‌های زیادی را به این شاعر نسبت داده‌اند تا آن‌جا بعضی نویسندگان قدیم، شمار آثار وی را صد و چهارده اثر؛ یعنی به تعداد سوره‌های قرآن کریم دانسته‌اند؛ اما امروزه بر پژوهشگران ثابت شده است که بسیاری از این آثار به عطار نسبت داده شده و متعلق به او نیست و آثار مسلم‌الصدور عطار را چنین برمی‌شمرند: *الهی‌نامه*، *منطق‌الطیر*، *مصیبت‌نامه*، *اسرارنامه*، *مختارنامه*، *دیوان* و *تذکره‌الاولیاء*. در میان این آثار، تذکره‌الاولیاء شهرت و ارزش ادبی بسزایی دارد و در نوع خود، شاهکاری کم‌نظیر به شمار می‌آید. تذکره‌الاولیاء، حکایات، احوال و اقوال نود و هفت تن از زاهدان و عارفان مسلمان، از قرن یکم تا قرن پنجم هجری قمری را در برمی‌گیرد. در این کتاب، که محتوایش اغلب ترجمه از نوشته‌های تازی است، نزدیک به هزار حکایت کرامت‌آمیز و تعداد کثیری از برجسته‌ترین کوتاه‌گفته‌های پارسایان و صوفیان وجود دارد که از دیرباز، مطمح نظر سالکان طریقت، و عرفان‌پژوهان قرار داشته است.

تذکره‌الاولیاء از دو بخش تشکیل شده است: بخش نخست آن، هفتاد و دو ذکر دارد که از ذکر اویس قرنی (متوفی ۳۳۷ق) آغاز، و به ذکر منصور حلاج (مقتول ۳۰۹ق) ختم می‌شود. این بخش را از گذشته‌های دور، نوشته عطار نیشابوری دانسته‌اند، اگرچه بعضی از قدما، مانند جامی در انتساب آن به عطار تردید کرده‌اند (جامی، ۱۳۸۶: ۵۹۶). بخش دوم، حاوی بیست و پنج ذکر، از ابراهیم خواص (متوفی ۲۹۱ق) تا امام باقر (متوفی ۱۱۴) صلوات‌الله‌علیه است و نویسنده آن مشخص نیست. تذکره‌الاولیاء، نخستین بار در سال ۱۹۰۵ق، به کوشش رینولد نیکلسون (Reynold Alleyne Nicholson) و آخرین بار، به سعی شفیع کدکنی، به صورت انتقادی و منقح به چاپ رسیده است.

با همه کوشش‌هایی که استادان بزرگوار در توضیح جزئیات و دشواری‌های این اثر ارائه کرده‌اند، هنوز در بعضی از گزاره‌ها، واژگان و اعلام آنها، تردیدها و ابهاماتی به چشم می‌آید. از جمله این ابهامات، ثوری مذهب بودن جنید بغدادی است که تا پیش از این مقاله، به درستی معلوم نبود که منظور از ثوری، سفیان ثوری (متوفی ۱۶۱ق) است یا ابو ثور کلبی (متوفی ۲۴۰ق). دیگر، حکایاتی است که در تذکرةالاولیاء، در باب قتل احمد خرقانی، فرزند ابوالحسن خرقانی، (متوفی ۴۲۵ق) در زمان حیات پدر دیده می‌شود. دیگر، بحثی است در باب شخصی به نام محمد بن الحسن که نامش در یکی از واپسین حکایات ذکر ابوالحسن خرقانی آمده است و بعضی را گمان بر این است که منظور از این شخص ابوعبدالرحمن محمد بن حسین سلمی، صاحب کتاب طبقات الصوفیه است که البته این نظر خطا می‌نماید.

۱-۱- پیشینه پژوهش

درباره متن و حواشی تذکرةالاولیاء، به‌ویژه آخرین تصحیح انتقادی این کتاب به کوشش شفیع کدکنی و تعلیقات آن، پژوهش‌های بسیاری انجام شده است. منصور در مقاله «درباره دو تصحیف در تذکرةالاولیاء»، (۱۳۸۹) درباره تصحیف دو کلمه یا عبارت در تذکرةالاولیاء بحث می‌کند و سعی در تصحیح آنها دارد.

طایفی در مقاله «درآمدی بر بازشناسی انتقادی گزاره‌های تاریخی تذکرةالاولیاء» (۱۳۹۴) بعضی از گزاره‌های تذکرةالاولیاء را از منظر تاریخی نقد کرده و به این نتیجه رسیده است که عدم تطابق تاریخی که بعضاً در این کتاب مشاهده می‌شود، معلول «هدف عطار از تألیف کتاب، باورداشت‌های مذهبی، جانب‌داری عرفانی، فراوانی منابع و ایجاز در روایت» است.

طباطبایی در مقالات «ملاحظات در ضبط برخی واژه‌ها و عبارت‌های تذکرة‌الاولیا» (۱۳۹۹) و «درنگی درمعنای چند واژه و تعبیر در تذکرة‌الاولیا» (۱۳۹۹) و «بررسی و نقد تصحیح تذکرة‌الاولیاء عطار به اهتمام محمدرضا شفیعی کدکنی» (۱۴۰۰) تصحیح شفیعی کدکنی را بررسی و نقد کرده و کوشش کرده تا پاره‌ای از کاستی‌ها و نابه‌سامانی‌های متن و حواشی این چاپ را اصلاح کند.

پورمختار در مقاله «نکته‌هایی در حاشیه تذکرة‌الاولیاء به تصحیح کدکنی» (۱۳۹۹) نیز به ذکر بیست و سه نکته در حاشیه تذکرة‌الاولیاء چاپ شفیعی کدکنی پرداخته است. تا آن‌جا که نگارندگان اطلاع دارند، به گزاره‌هایی که در مقاله حاضر مورد نقد و بررسی قرار خواهند گرفت، در هیچ یک از مقالات پیش‌گفته پرداخته نشده است، و ظاهراً به جز اشارات و نظراتی که شفیعی کدکنی و استعلامی در تعلیقات تذکرة‌الاولیاء، به صورت موردی مطرح کرده‌اند (رک. ادامه همین مقاله)، بحث انتقادی و جدی‌ای صورت نگرفته است.

۱-۲- ضرورت و هدف پژوهش

از آن‌جا که تذکرة‌الاولیاء یکی از مهم‌ترین و پُرارجاع‌ترین متون فارسی به شمار می‌آید، انجام هرگونه تبیین و رفع ابهامی که بتواند به خوانش و کارآمدی هرچه بهتر این متن یاری رساند، بایسته و شایسته خواهد بود.

۲- بحث

یکی از عواملی که در متون کهن زبان فارسی مایه بروز خطا و خلط مبحث شده، تشابه اسمی است که در بسیاری از اوقات کار را برای خواننده و مصححان این آثار دشوار می‌سازد؛ به‌ویژه آن زمان که این تشابهات در مورد دانشمندان و عارفان، و در کل

برجستگان اسلامی باشد. در چنین مواردی جز با رجوع به منابع معتبر که بیشتر به زبان عربی نگارش یافته‌اند و جز با اتکا به قراین تاریخی صریح و همچنین رصد دقیق سرگذشت این بزرگان، راهی پیش روی پژوهشگر قرار ندارد؛ برای مثال نام کوچک یا کنیه بسیاری از برجستگان اسلام، جهت تبرک و تیمن به نام پیغمبر اسلام (ص)، «محمد» یا «ابومحمد» است. حال اگر نویسنده‌ای حکایت یا نقل قولی از یکی از کسانی که دارای چنین اسامی‌ای است، بیاورد و تنها به نام یا کنیه بسنده کند، و از ذکر شهرت و نسبت خودداری کند، خواننده امروزی به درستی در نمی‌یابد که منظور کدام «محمد» یا «ابومحمد» است، جز این که تسلط عمیقی نسبت به آثار اسلامی و محتویات آن‌ها داشته باشد. به نظر می‌رسد نویسندگان کهن به این سبب، گاه از ذکر شهرت و نسب افراد خودداری می‌کرده‌اند که آن شخص یا حکایت و گفته مربوط به او نزد مخاطبان معاصرشان شناخته شده و مشهور بوده است و نیازی به معرفی کامل نمی‌دیده‌اند اما تشخیص و تمییز این اسامی برای مخاطبان امروزی آسان نیست. در مورد نویسندگان صوفیه هم می‌توان گفت که معمولاً ارائه نتیجه حکایات و اقوال بر ایشان مهم بوده است تا شناساندن کامل شخصیت‌های یک حکایت و یا صاحبان سخن.

از عوامل دیگر که سبب خلط و خطا در متون به‌ویژه تذکرةها و مقامات عرفانی می‌شود، تغییرها و درآمیختگی‌هایی است که از جانب نویسندگان و کاتبان صوفیه اعمال شده است و در آثارشان فراوان یافت می‌شود. گاه حکایتی دو سطری تبدیل به یک صفحه شده است و راوی یا نویسنده ناگزیر مطالب و شخصیت‌هایی را به متن وارد ساخته که هرگز با قراین تاریخی هم‌خوانی ندارد. گاه دو حکایت مستقل را به طرز شگفت‌آوری به هم پیوند زده و ورق جدیدی به زندگینامه آن صاحب حکایت افزوده‌اند که باز هیچ مستند استواری در مآخذ معتبر برای آن نمی‌توان یافت. در ادامه چند نمونه از این لغزش‌ها و خلط‌ها را در تذکرةالاولیاء بررسی خواهیم کرد با این تذکر که در حال حاضر نمی‌دانیم که ورود این موارد از جانب نویسنده تذکرةالاولیاء

بوده است یا خیر. بررسی و مقایسه مآخذ تذکرة الاولیا تحقیقی بسیار گسترده طلب می‌کند که مقاله حاضر تنها گام کوچکی برای طرح سؤالات آن است.

۲-۱- مذهب فقهی جنید بغدادی

در تذکرة الاولیاء ضمن معرفی سه تن از مشایخ صوفیه قرن سوم، یعنی عبدالله خبیب، حمدون قصار و جنید بغدادی چنین آمده است که اینان بر «مذهب ثوری» بوده‌اند (رک. عطار، ۱۳۹۸: ۴۳۰، ۴۱۳، ۴۳۴). شفیع کدکنی، در تعلیقات تذکرة الاولیاء، بخش مربوط به «ثوری مذهب بودن حمدون قصار» نوشته است:

«با این که سفیان ثوری فقیه بوده است، ولی احتمال این که این سه تن فقیه بر مذهب ابو‌ثور [کلبی] بوده باشند و نه [سفیان] ثوری، بسیار قوی است. در مورد جنید با اطمینان می‌توان گفت که عطار مثل بسیاری موارد دیگر از کشف‌المحجوب هجویری [۱۳۸۷: ۱۶۱] عبارات را برگرفته است و در نسخه‌ای که در اختیار داشته، به جای ابو‌ثور، که در متن چاپ ژوکوفسکی ص ۱۶۱ آمده، ثوری کتابت شده بوده است؛ آن‌گونه که در حاشیه چاپ ژوکوفسکی دیده می‌شود (همان). ولی در مورد آن دو تن دیگر استناد عطار معلوم نیست که به چه سندی بوده است؛ زیرا در نسخه‌های موجود کشف‌المحجوب به ثوری [مذهب] بودن حمدون قصار و عبدالله خبیب اشارتی نرفته است. حدس می‌زنم که در آن موارد نیز مذهب ابو‌ثور منظور بوده است با این که مذهب فقهی سفیان ثوری نیز مذهبی شناخته شده بوده است» (همان: ۱۲۸۳ تعلیقات).

در مورد اول نظر شفیع کدکنی صائب است. از متن کشف‌المحجوب هجویری هم معلوم می‌شود که جنید بر مذهب ابو‌ثور کلبی بغدادی متوفی ۲۴۰ق بوده است (هجویری، ۱۳۹۳: ۱۹۷). شاید در نسخه‌ای که نویسنده تذکرة الاولیاء از کشف‌المحجوب در دست داشته است، به جای ابو‌ثور، ثوری کتابت شده بوده باشد و البته این امکان هم وجود دارد که مؤلف تذکره از متن دیگری بهره برده باشد.

علاوه بر کشف‌المحجوب، در منابع معتبر دیگری نیز تأیید شده که جنید بغدادی بر مذهب ابو‌ثور کلبی بوده است؛ از جمله در طبقات‌الصوفیة سلمی، ذیل جنید بغدادی، به این مطلب اشاره شده است که «كَانَ تَفَقَّهُ عَلٰی اَبِي ثَوْرٍ وَ كَانَ يُفْتٰى فِي حَلِقَتِهِ» (سلمی، ۱۹۸۶: ۱۵۵). همچنین در الرسالة‌القشیریه درباره جنید آمده است که وی در بیست سالگی در مجالسی که خود ابو‌ثور نیز حضور داشته فتوا می‌داده است: «كَانَ فُقَيْهًا عَلٰی مَذْهَبِ اَبِي ثَوْرٍ وَ كَانَ يُفْتٰى فِي حَلِقَتِهِ بِحَضْرَتِهِ وَ هُوَ ابْنُ عَشْرِيْنَ سَنَةً» (قشیری، ۱۹۸۹: ۷۸).

اما درباره مذهب حمدونِ قَصَّار و عبدالله خُبَّیق باید گفت: این که شفیعی‌کدکنی نوشته است که «در نسخه‌های موجود کشف‌المحجوب به ثوری‌مذهب بودن حمدونِ قَصَّار و عبدالله خُبَّیق اشارتی نرفته است» ظاهراً درست نیست. در هر دو تصحیح کشف‌المحجوب که به وسیله زوکوفسکی و عابدی صورت گرفته است، آشکارا به ثوری‌مذهب بودن حمدونِ قَصَّار و عبدالله خُبَّیق اشاره شده است و منبع مؤلف تذکره به احتمال بسیار همین کشف‌المحجوب بوده است. (رک. هجویری، ۱۳۷۸: ۱۵۶ و ۱۶۰؛ همو ۱۳۹۳: ۱۹۵ و ۱۹۱).

بر اساس آنچه بیان شد در متن‌های مصحح کشف‌المحجوب، جنید بغدادی بر مذهب ابو‌ثور کلبی معرفی شده است و عبدالله خُبَّیق و حمدونِ قَصَّار بر مذهب ثوری؛ حال آن‌که در تذکرة الاولیاء تصحیح شفیعی‌کدکنی هر سه نفر بر مذهب سفیان ثوری ذکر شده‌اند. در ضمن در تذکرة الاولیاء تصحیح استعلامی (عطار، ۱۳۹۱: ۳۶۳) و تصحیح نیکلسون (عطار، ۱۹۰۵: ۵/۲) ثوری‌مذهب بودن جنید بغدادی از متن افتاده است.

حمدونِ قَصَّار و عبدالله بن خُبَّیق بر اساس شواهدی که پس از این می‌آید، پیرو مذهب فقهی سفیان ثوری (متوفی ۱۶۱ق) بوده‌اند و نه بر مذهب ابو‌ثور کلبی. گفته ذهبی در دو کتاب سیر اعلام النبلاء و تاریخ الاسلام مؤید مذهب این دو است. نخست آن‌جا که در سیر اعلام النبلاء حمدونِ قَصَّار را «سفیانی» معرفی می‌کند:

«شیخُ الصوفیه ابوصالح حمدون بن احمد بن عماره النیسابوری، قدوة الملامتیه و هو تخریب الظاهر و عماره الباطن مع التزام الشریعه و کان سفیانیاً» (ذهبی، ۱۹۸۳: ۱۳/۵۰).

و دیگر آن‌جا که در تاریخ الاسلام نوشته است که عبدالله خبیق با یک واسطه از ثوری روایت می‌کرده است:

و قد رُوِيَ [عبدالله بن خبیق] عن یوسف، عن الثوری، عن ابن المنکدر، عن جابر، رفعه قال «مداراه الناس صدقه» (ذهبی، ۱۹۹۲: ۱۹/۱۷۶).

منظور از یوسف در سلسله روایت بالا، یوسف بن اسباط متوفی ۲۰۰ق است و مراد از ثوری هم همان سفیان ثوری است، چون ذهبی خود در جای دیگر، ضمن معرفی یوسف اسباط می‌نویسد:

«روی [یوسف بن اسباط] عن مُحلِّ بن خلیفه و سفیان الثوری و زائدة و طائفة سواهم. روی عنه [عن یوسف بن اسباط] المسیب بن وضاح و عبدالله بن خبیق الانطاکی و غیرهما» (ذهبی، ۱۹۹۰: ۱۳/۴۸۳).

چنان‌که مشاهده می‌شود نه تنها در معرفی عبدالله خبیق از یوسف اسباط و سفیان ثوری یاد شده است، بلکه در معرفی کسانی که از یوسف اسباط روایت کرده‌اند نیز از عبدالله خبیق یاد شده است. در نتیجه می‌توان در مورد ثوری مذهب بودن حمدون قصار و عبدالله خبیق به اطمینان رسید و روایت کشف المحجوب و تذکرة الاولیاء را درباره این دو صحیح دانست.

ناگفته نماند که در بعضی از نسخ کشف المحجوب، در ذکر حمدون قصار و عبدالله خبیق، به جای ثوری، «نوری» کتابت شده است (رک؛ هجویری، ۱۳۹۳: ۱۹۵ و ۱۹۱ پاورقی). همچنین در طبقات الصوفیه سلمی ذیل عبدالله خبیق، «نوری» ضبط شده است: «طریقته فی التصوف طریقه النوری فانه صحب اصحابه» (سلمی، ۱۹۸۶: ۱۴۱).

این ضبط‌ها ممکن است برای برخی شک‌برانگیز باشد با این حال باید گفت که در میان مذاهب فقهی تا آنجا که نگارنده آگاهی دارد، مذهب نوری وجود ندارد؛ اگر هم بگوییم منظور از مذهب، در اینجا طریقت صوفیانه است و مراد از نوری، «ابوالحسن نوری» است، باز هم جای تردید باقی می‌ماند؛ زیرا همان‌طور که می‌دانیم هجویری در کشف‌المحجوب، مذاهب یا طریقت‌های صوفیه را بر دوازده فرقه طبقه‌بندی کرده است و در آن فرقه‌ها، ابوالحسن نوری را پیشوای «نوریان» دانسته است. بنابراین نوری صاحب مذهب صوفیانه شناخته می‌شده است و نه صاحب مذهب فقهی که حمدون قصار و عبدالله خبیق احیاناً پیرو آن بوده باشند.

از سویی دیگر هجویری، خود حمدون قصار را صاحب مذهب صوفیانه و پیروان او را قصاریان معرفی می‌کند. بنابراین نمی‌توان گفت که هجویری حمدون قصار را «نوری مذهب» می‌دانسته است و ظاهراً همان «ثوری» درست است و آنچه در بعضی نسخه‌های کشف‌المحجوب ضبط کرده‌اند، به احتمال قوی تصحیف است. این را هم یادآوری کنیم که سلمی در معرفی حمدون قصار می‌نویسد: «كَانَ عَالِمًا فَقِيهًا يَذْهَبُ مَذْهَبُ الثُّورِي» که باز ثوری مذهب بودن او را تأیید می‌کند.

در مورد عبدالله خبیق باید اندکی با احتیاط مسأله را بررسی کنیم. چنان‌که پس از این خواهد آمد، عبدالله خبیق در فقه، پیرو مذهب ثوری بوده است؛ اما آنچه نگارنده را به تأمل وامی‌دارد این است که سلمی درباره عبدالله خبیق می‌نویسد که طریقت او در تصوف، طریقت نوری بوده است:

طَرِيقَتُهُ فِي التَّصَوُّفِ طَرِيقَةُ الثُّورِي فَإِنَّهُ صَحَبَ اصْحَابِهِ (سَلْمِي، ۱۹۸۶: ۱۴۱).

امکان دارد که گفته شود در نسخه‌های طبقات سلمی هم ممکن است تصحیفی روی داده باشد و «ثوری» به «نوری» بدل شده باشد. در پاسخ باید گفت که در جمله سلمی باید به قسمت «طریقت‌ه فی التصوف» دقت کرد. از نظر سلمی، نوری در تصوف

عصرِ خویش، صاحبِ بهترین مذهب در طریقت است. سلمی در معرفی مقام معنوی نوری می‌نویسد:

«و كان من اجل مشايخ القوم و علمائهم لم يك في وقته احسن طريقه منه و لا الطف كلاماً» (سلمی، ۱۹۸۶: ۱۶۴).

در حالی که از نظر سلمی، سفیان ثوری اصلاً جزو مشایخ تصوف به شمار نمی‌آمده است؛ به همین دلیل برای سفیان ثوری که اصولاً به لحاظ تاریخی، باید جایگاهش در طبقه اول کتاب *طبقات الصوفیه* باشد، ظاهراً مدخلی نیاورده است. بنابراین چون سلمی مدخلی برای سفیان نیاورده است؛ احتمالاً او را صاحب طریقت در تصوف نمی‌دانسته است.

با عنایت به آنچه گذشت دو پیشنهاد را می‌توان مطرح کرد نخست اینکه سلمی خطا کرده باشد و به اشتباه عبدالله خبیق را در *طریقت*؛ پیرو مذهب نوری دانسته باشد. دوم این که در اصل نوشته سلمی، «ثوری» بوده باشد و منظور او از قید «طریقت» فی التصوف» که درباره عبدالله خبیق آورده است، مذهب صوفیانه سفیان ثوری بوده است؛ اگرچه می‌دانیم که سلمی در کتاب *طبقات الصوفیه* مدخلی را به سفیان اختصاص نداده و او را از مشایخ تصوف ندانسته است. نگارنده در حال حاضر با پیشنهاد نخست موافق است و برآن است که سلمی به خطا رفته است و احتمالاً بقیه نویسندگان، از جمله هجویری را نیز به اشتباه واداشته است؛ زیرا پیش از این اشاره شد که در بعضی نسخ *کشف المحجوب هم «نوری» آمده است.*

در صورتی می‌توانیم عبدالله خبیق را در طریقت پیرو نوری بدانیم که در زندگینامه او نشانه‌ای از نوری یا اصحاب نوری یافت شود. بر اساس منابع معتبر تاریخی، عبدالله خبیق در سال ۲۶۰ق وفات یافته است (ذهبی، ۱۹۹۲: ۱۷۷/۱۹) و از نظر سنّی و آموزه‌های معنوی بر ابوالحسن نوری که در سال ۲۹۵ق وفات یافته است (ذهبی، ۱۹۸۳:

۷۶/۱۴)، مقدّم است. این که عبدالله خبیق در طریقت، پیرو ابوالحسن نوری بوده باشد، امری دور از ذهن است.

نکته دیگر در پیوند با یادداشت حاضر که شاید بعدها بتواند در بحث انتساب تذکرةالاولیاء به عطار کمک کند، این است که در کتاب‌هایی مانند طبقات الصوفیه سلمی، و ترجمه رساله قشیریه، ذکر مستقلى درباره سفیان ثوری نیامده است؛ چنان‌که برای چهار امام دیگر سنت و جماعت؛ یعنی مالک، ابوحنیفه و شافعی و احمد حنبل هم نیامده است. در کشف المحجوب، ابوحنیفه و شافعی و احمد حنبل مدخل مخصوص به خود را دارند و امام مالک و سفیان ثوری ذکر مستقلى ندارند و تنها در مطاوی این کتاب اقوالی از سفیان آمده است. این که هجویری مانند ابونعمان اصفهانی متوفی ۴۳۰ق در حلیة الاولیاء به بعضی امامان اهل سنت و ائمه تشیع، نسبت تصوف داده است، ظاهراً به پیروی از تاریخ مشایخ الصوفیه سلمی است - که ظاهراً امروزه به دست ما نرسیده است - و نه طبقات الصوفیه او؛ زیرا خواجه محمد پارسا در فصل الخطاب نوشته است که سلمی باب الجیم کتاب تاریخ مشایخ الصوفیه را با ذکر جعفرالصادق آغاز کرده است (خواجه محمد پارسا، ۱۳۸۱: ۵۳۴ به راهنمایی هجویری، ۱۳۹۳: «سی» مقدمه مصحح) و این نشان می‌دهد که کتاب مذکور بر خلاف طبقات الصوفیه، احتمالاً امامان مذاهب را در زمره مشایخ صوفیه یاد کرده و برای هر یک مدخلی ترتیب داده بوده است.

مؤلف تذکرةالاولیاء نیز مانند هجویری برای ابوحنیفه، شافعی و احمد حنبل ذکر معینی ترتیب داده است، اما برای امام مالک چنین نکرده است؛ این در حالی است که بر خلاف هجویری، برای سفیان ثوری مدخلی به نسبت مفصل آورده است و از اینجا می‌توان دل بستگی مؤلف بخش اول تذکرةالاولیاء را به احوال و اقوال سفیان ثوری فهمید.

آن‌جا که نویسنده تذکره، جنید بغدادی را بر خلاف منابع خود، بر مذهب سفیان ثوری نوشته و نه ابو‌ثور کلبی، خواننده دقیق را به این گمان می‌افکند که شاید این تغییر را نویسنده تذکره‌الاولیاء داده باشد. این ظن آن‌جا قوت می‌گیرد که مؤلف تذکره در معرفی سفیان ثوری، وی را از اعضای فقهای پنج‌گانه معرفی می‌کند و این نشان می‌دهد که از نگاه او، سفیان ثوری از لحاظ درجه فقهی در کنار امامان اهل سنت: ابوحنیفه، شافعی، مالک و احمد حنبل جای داشته است یا اینکه سفیان ثوری بعد از آن چهار تن، مشهورترین آنان محسوب می‌شده است:

«از بزرگی او را {سفیان ثوری را} امیرالمومنین گفتندی هرگز خلافت ناکرده. و مقتدای به حق بود، صاحب قبول بود و در علوم ظاهر و باطن نظیر نداشت و از مجتهدان پنج‌گانه بود و در ورع و تقوی به نهایت رسیده بود و ادب و تواضع او غایت نداشت و بسیار مشایخ کبار را دیده بود...» (عطار، ۱۳۹۸: ۲۱۹).

گفتنی است ابو‌ثور کلبی خود در جایی که ظاهراً در مورد اعلمیت بعضی فقهای پنج‌گانه بر بعضی دیگر نظر داده است، احمد بن حنبل را اعلم از سفیان ثوری دانسته است: «قال ابو‌ثور احمد بن حنبل اعلم من الثوری و أفقه» (ابن ابی یعلی، ۱۴۱۹ق: ۱۵-۱۶). می‌توان چنین برداشت کرد که دست کم از دوره ابو‌ثور کلبی (حدود نیمه اول قرن سوم) تا عصر نویسنده طبقات الحنابلة در (قرن پنجم و ششم)، مذهب فقهی سفیان ثوری میان جمعی از مسلمانان در کنار چهار مذهب مشهور اهل سنت روایی داشته است؛ زیرا پرسش‌هایی در باب اعلمیت او میان صاحب‌نظران مطرح بوده است.

۲-۲- احمد خرقانی

یکی از وقایع دور از ذهن که در تذکره‌الاولیاء، ذکر ابوالحسن خرقانی و نیز ذکر ابوسعید ابوالخیر آمده است، قتل احمد فرزند خرقانی در زمان حیات پدرش (ابوالحسن خرقانی) است. از این واقعه دست کم سه بار در تذکره‌الاولیاء یاد شده است (رک. ادامه)

مقاله) که جای بسی تأمل دارد. از بعضی منابع قرن پنجم چنین برمی آید که احمد فرزند ابوالحسن خرقانی بعد از پدر (بعد از ۴۲۵ق سال فوت خرقانی) در حیات بوده و سال‌ها پس از وی زیسته است. هجویری که کتاب خود را ظاهراً در نیمه دوم قرن پنجم نگاشته است، از احمد خرقانی به عنوان یکی از مشایخ چنین یاد می‌کند: «احمد پسر شیخ خرقان مر پدر را خلفی نیکو بود» (هجویری، ۱۳۹۳: ۲۶۲).

در عبارت یادشده از لفظ «خلف» و «بود» استنباط می‌شود که احمد خرقانی بعد از پدر، حدود چهل سالی زیسته است، اما در زمان تألیف کشف‌المحجوب (حدود سال-های ۴۶۵ تا ۴۶۹ق) دیگر در حیات نبوده است؛ زیرا معمولاً هجویری در این بخش از کتاب، مشایخی را که در حیات‌اند با صیغه حال یاد می‌کند. در مقاماتی هم که از ابوالحسن خرقانی به جای مانده است، نام این احمد دیده می‌شود. در کتاب ذکر قطب‌السالکین ابوالحسن خرقانی آمده است:

«نقل است که شیخ فرزند خود احمد را به طالب علمی به عراق می‌فرستاد. چون به آب آهوان رسید وی را قطع افتاد. برهنه با پس آمد. مادرش اضطرابی می‌کرد و می-گفت وقتی پسر وی را در همسایگی وی، در مسجد بکشتند و خیرش نباشد و دیگری را بغارتند و هیچ نداند. وقتی دیگر از ملک و ملکوت سخن گوید و خبر دهد...» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۲۴۵).

چنان که از عبارت فوق برمی آید، آن پسر خرقانی که او را به قتل رسانده بودند، احمد نبوده است. این احمد همان است که وقتی ابوسعید ابوالخیر به خرقان می‌آمد، ابوالحسن خرقانی او را به استقبال ابوسعید فرستاد. حکایت درست این رخداد در *المنتخب من کتاب نورالعلوم* آمده است:

«بوسعید بوالخیر قدس الله روحه العزیز عزم سفر حجاز کرد و بر راه خرقان آمد. چون رسید شیخ ابوالحسن رحمه الله فراست به جای آورد فرزند خود، احمد، را و جماعتی از مریدان را به استقبال بفرستاد...» (همان: ۳۶۹).

بنا بر شواهد یادشده، احمد خرقانی بعد از فوت پدر زیسته و در جریان آمدن ابوسعید به خرقان نیز در حیات بوده است. حال آن که روایت تذکره به ما می‌گوید که این احمد در شب عروسی خود، قبل از رسیدن ابوسعید به خرقان، کشته شده است: «چون ابوسعید و اصحاب» به نزدیک خرقان رسیدند، کسی شیخ را خبر کرد که ابوسعید می‌آید. ابوالحسن بدان شاد شد و او را یک پسر بود احمد نام پدر را بدو نظری بود. دختری خواست و آن شب زفاف بود که احمد را ناگاه سر بیریدند و بر در صومعه پدرش آویختند. شیخ او را کفن کرد و منتظر شیخ ابوسعید می‌بود تا که شیخ در رسید. اصحاب بدانستند که آن سخن در راه چه می‌گفته است. پس پسر شیخ ابوالحسن را نماز کردند و شیخ ابوالحسن می‌گفت: چنین درد را چنین مرهم فرستد و چنین قدم را قربان، جان احمد شاید» (عطار، ۱۳۹۸: ۸۸۶).

اگر بخواهیم به دنبال وجه درستی برای ماجرای قتل فرزند ابوالحسن خرقانی باشیم، باید به سراغ کتاب *اسرار التوحید* برویم. در آن جا نیز همین حکایت آمده است، اما به جای «احمد»، «ابوالقاسم» نقل شده است (محمد بن منور، ۱۳۹۷: ۱۳۴). می‌توان گفت این فرزند خرقانی که به قتل رسیده، کنیه‌اش ابوالقاسم بوده است. این ابوالقاسم همان است که همسر خرقانی هنگام سرزنش شوهر، از او یاد می‌کند:

«وقتی پسر وی را در همسایگی وی در مسجد بکشتند و خیرش نباشد و دیگری را بغارتند و هیچ نداند» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۲۴۵).

در عبارت فوق از همسر خرقانی، چنان‌که مشاهده می‌شود، سخن از دو فرزند است: یکی آن که کشته شده است و دیگری آن که اموال او را در راه به غارت برده‌اند.

شفیعی کدکنی در تعلیقات *اسرار التوحید* چنین نوشته است: «در تمام نسخه‌ها به جز A نام این پسر ابوالحسن خرقانی، «احمد» است و با اینکه احتمال می‌رود ابوالقاسم کنیه‌ی همین احمد باشد، باز می‌توان متن را بر دیگر نسخه‌ها رجحان داد؛ زیرا اگر احمد را بپذیریم مسلماً وی کشته نشده و پس از پدر سال‌ها زیسته است و یکی از مشایخ

تصوف عصر خویش بوده است...» (محمد بن منور، ۱۳۹۷: ۶۷۴/۲ تعلیقات). پس می-توان گفت در نسخه‌ای که نویسنده بخش دوم تذکره، از اسرارالتوحید در اختیار داشته است، «احمد» ضبط شده بوده است؛ با این حال نویسنده تذکره بعضی حکایات مربوط به فرزندان خرقانی را با هم درآمیخته و خلاصه کرده است؛ برای مثال حکایتی که از ذکر قطب السالکین ابوالحسن خرقانی نقل کردیم (رک؛ شفیع کدکنی، ۱۳۹۱: ۲۴۵). در تذکرةالاولیاء، در دو روایت ذیل انعکاس یافته است. باید به این نکته توجه داشت که در روایت نویسنده تذکره، تنها سخن از یک فرزند خرقانی به میان آمده است. دو روایات تذکره را با هم مرور می‌کنیم:

«نقل است که یک شب شیخ گفت: در فلان بیابان راه می‌زنند و چندین کس را مجروح کردند. بنوشتند و همچنان بود. و العجب که در همان شب سر پسرش ببریدند و در آستانه شیخ نهادند و شیخ را خبر نبود. زنش منکر او بود می‌گفت: چه گویم کسی را که از چندین فرسنگ خبر باز می‌دهد و خبرش نبود که سر فرزندش بریده باشند و در آستانه نهاده؟ شیخ گفت آری آن وقت که دیدم پرده برداشته بودند و این وقت که پسر را می‌کشتند پرده فروهشته بودند» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۲۶-۷۲۷).

روایت دیگری در تذکرةالاولیا در ذکر خرقانی نقل شده که در آن، قتل فرزند خرقانی، به سبب بادنجان خوردن شیخ خرقانی گزارش شده است: و از او می‌آید که چهل سال بود تا بادنجانش آرزو می‌کرد و نخورد. یک روز مادرش پستان بر زمین مالید و خواهش کرد تا شیخ نیم بادنجان بخورد. همان شب سر پسر او ببریدند و در آستان نهادند. شیخ دیگر روز که آن بدید، سخنی بلند می‌گفت: آری آن دیگ که ما برنهادیم در آن دیگ کرم کم از این سر نباید و گفت نه فاشما می‌گویم که کار من با او آسان نیست؟ و شما می‌گویید که بادنجان بخور» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۷۰).

حاصل سخن این که، آن چند روایتی که در تذکرة الاولیاء مبنی بر قتل احمد خرقانی در زمان پدرش شیخ ابوالحسن خرقانی آمده صحّت تاریخی ندارد و احمد خرقانی حدود چهل سال پس از پدر زیسته است. حکایات تذکره در اصل باید مربوط به پسر دیگر خرقانی باشد که ظاهراً در زمان حیات پدر کشته شده است. نام این پسر را نمی‌دانیم، اما بر اساس بعضی نسخه‌های *اسرارالتوحید*، شاید کنیه‌اش ابوالقاسم بوده باشد.

یادآوری می‌شود که ذکر ابوالحسن خرقانی و حکایات مورد بحث، در بخش دوم تذکره آمده است که بر اساس شواهد نسخه‌شناسی نمی‌توان آن را نوشته عطار دانست.

۲-۳- ابوالحسن خرقانی و محمد بن الحسین

در آخرین حکایت ذکر ابوالحسن خرقانی از فردی به نام «محمد بن الحسین» یاد شده است که بعضی از محققان مانند استعلامی گمان برده‌اند که شاید منظور نویسنده (گان) تذکرة الاولیاء، ابو عبدالرحمن محمد بن حسین سلمی نیشابوری متوفی ۴۱۲ق بوده باشد (عطار، ۱۳۹۱: ۸۵۶ ← تعلیقات). البته این گمان درست نیست. نخست حکایت مورد نظر را مرور کنیم:

نقل است که محمد بن الحسین گفت من بیمار بودم و دل من اندوهگن بود از نفس آخر. شیخ گفت مترس از آخر کار در رفتن من که می‌گویی مگر می‌ترسی؟ گفتم آری. اگر من بمیرم پیش از تو آن ساعت حاضر آیم نزدیک تو وقت مردن و اگر همه به سی سال بود. پس چون شیخ وفات یافت. آنگاه که مرا نیز مرگ نزدیک آمد شیخ را دیدم. چنان‌که پسرش گفت: در وقت نزع پدر من راست بایستاد گفت: درآی و علیک السلام. گفتم یا پدر که را می‌بینی؟ گفت شیخ ابوالحسن خرقانی است که وعده راست کرده است بعد از چندگاه با اینجا حاضر آمده تا من نترسم و جماعتی جوانمردان با او به هم. این بگفت و جان بداد رحمة الله علیه» (عطار، ۱۳۹۸: ۷۷۳).

نخست باید یادآور شد که در حکایت فوق، اندکی ناهماهنگی روایی وجود دارد. آنجا که آمده «آنگاه که مرا نیز مرگ نزدیک آمد شیخ را دیدم، چنانکه پسرش گفت: در وقت نزع پدر من راست بیستاد...»، قابل قبول نیست و باید بر اساس نسخه‌ها اصلاح شود؛ زیرا خود میت (یعنی ابوالحسین) که نمی‌توانسته بعدها چنین روایتی از واقعه نزع خود به دست دهد. ظاهراً باید پذیرفت که پاره نخست هم منقول از فرزند محمد بن الحسین بوده است؛ یا این که این بخش سخن خود نویسنده است، در اصل به این شکل بوده است: «آنگاه که او را نیز مرگ نزدیک آمد شیخ را دید».

این بخش از حکایت، در تذکرة الاولیاء، چاپ نیکلسون استعلامی به صورت زیر نقل شده است که درست تر از ضبط استاد شفیعی کدکنی است: «...پس شیخ فرمان یافت و من بهتر شدم. نقل است که پسرش گفت: در وقت نزع پدرم راست بایستاد و {به ابوالحسن خرقانی} گفت: در آی و علیک السلام» (عطار، ۱۳۹۱: ۶۲۳؛ همو، ۱۹۰۵: ۲۵۵).

این آشفتگی که در روایت تذکرة الاولیاء دیده می‌شود، در اصل مربوط به یکی از مقامات خرقانی، موسوم به ذکر شیخ ابوالحسن خرقانی است و در آنجا هم جمله «آنگاه که مرا نیز مرگ نزدیک آمد شیخ را دیدم» آمده است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۲۳۱). احتمالاً نویسنده بخش دوم تذکرة الاولیاء، این حکایت را عیناً از ذکر شیخ ابوالحسن خرقانی نقل کرده است؛ یا برعکس نویسنده کتاب ذکر شیخ ابوالحسن خرقانی، این مقامات را از روی تذکرة الاولیاء تدوین کرده است.

همین حکایت در یکی دیگر از مقامات ابوالحسن خرقانی با عنوان ذکر قطب السالکین ابوالحسن خرقانی، مندرج در کتاب نوشته بر دریا، از زبان محمد حسینیان (کذا، رک؛ ادامه همین مقاله) نقل شده است و این نشان می‌دهد که در واقع «محمد بن الحسین» و «محمد حسینیان» یک نفرند. عین روایت به ضبط شفعی کدکنی چنین است:

نقل است که: مریدی بوده است شیخ را محمد حسنین نام وی. روزی شیخ را گفت: حاجتم به تو آن است که وقت وفات بر بالین من حاضر باشی. گفت آری. آنگاه گفت: اگر من پیش از تو بشوم تو نیز همچین کن. پس شیخ گفت ای محمد! اگر من از دنیا بشوم و سی سال برآمده باشد، در آن ساعت نزدیک تو حاضر شوم. اتفاق چنان افتاد که شیخ از دنیا برفت و محمد سی سال دیگر بزیست. چون به درِ مرگ رسید، آن خانه روشن گشت و بانگ می‌کرد که: خاموش باشید که شیخ حاضر است و پسرش داود گفت که در آن ساعت برخاست و گفت: علیکم السلام، آخر ای شیخ! وعده وفا کردی مرحباً مرحباً جوانمردان چنین کنند و گفتی در آن خانه صدپاره شمع و چراغ افروخته بودند. مرا گفت ای پسر! نمی‌بینی که شیخ حاضر است و به حشمت وی کارم سهل شد و کلمه بگفت و چشم بر هم نهاد» (همان: ۲۴۱-۲۴۲).

در این حکایت، نویسنده ذکر قطب‌السالکین ابوالحسن خرقانی، نام فرزند محمد بن الحسین، یعنی «داود» را هم به دست داده است که در شناخت بهتر او می‌تواند به کار آید. استعلامی بر آن است که منظور از عبارت مندرج در تذکرة الاولیاء: «چنان‌که پسرش گفت...» یعنی «پسر ابوعبدالرحمن سلمی گفت». این بدین معنا است که استعلامی، محمد بن الحسین را همان ابوعبدالرحمن محمد بن الحسین سلمی، صاحب کتاب طبقات الصوفیه دانسته است؛ اما این نظر درست نیست؛ چرا که سلمی در سال ۴۱۲ق، یعنی سیزده سال قبل از مرگ ابوالحسن خرقانی از دنیا رفته است.

شفیعی کدکنی در تعلیقات کتاب نوشته بر دریا و تذکرة الاولیاء مطلبی در باب «محمد بن الحسین» نوشته است، اما درباره محمد حسنین (در تعلیقات با فتح «ح»)، و در متن با فتح «ح» و کسر «س» در تعلیقات کتاب نوشته بر دریا نوشته است که «در متن به همین صورت مشکول شده است. وجود نام‌ها و نسبت‌هایی از نوع حسینان نشان می‌دهد که در ناحیه قومس، شهرت خانواده‌ها با «ان» نسبت، رواج داشته است» (همان: ۵۱۴ ← تعلیقات).

بر اساس مقامات خرقانی، این محمد بن الحسین مرید شیخ ابوالحسن بوده است و چنان‌که از فحوای حکایت هم پیداست، سی سالی پس از درگذشت خرقانی (۴۲۵ق) وفات یافته است و این یعنی محمد بن الحسین حدود ۴۵۵ق درگذشته است.

با عنایت به ضبط «حَسَنیان»، می‌توان گفت که کاتب مقامات خرقانی (ذکر قطب السالکین ابوالحسن خرقانی) این صورت را برگرفته از «حَسَن» یا دست کم «حَسَنی» دانسته است. شاید در اصل نسخه مورد استفاده استاد شفیعی «حَسَنیان» بوده است: برگرفته از «حسین» نام پدر محمد بن الحسین. به نظر نگارندگان، صورت صحیح این اسم «محمد حسینان» است که برای کاتب مقامات خرقانی یا مصحح محترم آن بدخوانی رخ داده است. اگر بخواهیم اصالتی برای حَسَنیان قائل شویم باید بگوییم که نامبرده از خاندانی با نسبت «حسَنی» بوده است. البته این نسبت ربطی، و در عین حال منافاتی با نام پدر وی، یعنی «حسین» ندارد.

بنا بر آنچه گفته شد، محمد بن الحسین یا محمد حَسَنیان/ حَسَنیان از مریدان خرقانی بوده است و پسری به نام داود داشته است. محمد بن الحسین، بر فرض صحّت روایت، تا حدود ۴۵۵ق در حیات بوده است. این شخص هیچ ربطی به ابوعبدالرحمن محمد بن حسین سلمی مشهور متوفی به سال ۴۱۲ق ندارد؛ زیرا سلمی سیزده سال قبل از وفات ابوالحسن خرقانی فوت شده است و ذکر چنین حکایتی از زبان سلمی یا نسبت چنین حکایتی با این مضمون بدو محال است؛ زیرا محمد بن الحسین اصلی در این حکایت تا سی سال بعد از خرقانی زنده بوده است. یادآوری می‌شود که حکایت مورد بحث در بخش دوم تذکره آمده است که بر اساس شواهد نسخه‌شناسی نوشته عطار نیست.

۳- نتیجه‌گیری

جنید بغدادی، عبدالله خبیق و حمدون قصّار در تذکرة الاولیاء تصحیح شفیع کدکنی، ثوری‌مذهب معرفی شده‌اند، اما بر اساس منابع معتبر تنها جنید بغدادی پیرو و مفتی مذهب ابو‌ثور کلبی متوفی ۲۴۰ق است و عبدالله خبیق و حمدون قصّار پیرو مذهب فقهی سفیان ثوری متوفی ۱۶۱ق بوده‌اند و این احتمال که هر سه تن بر مذهب ابو‌ثور کلبی بوده باشند، قابل پذیرش نیست و ظاهراً برای نویسنده یا کاتبان تذکرة الاولیاء، در ضبط «ثوری» و «ابو‌ثور» خلطی پیش آمده است و یا «ابو‌ثور» را به سبب جانب‌داری-های عقیدتی به «ثوری» بدل کرده‌اند.

احمد خرقانی در زمان پدرش ابوالحسن خرقانی، به قتل نرسیده است و ظاهراً حکایت‌هایی که در این مورد، در تذکرة الاولیاء آمده است، صحّت تاریخی ندارد. در یکی از مقامات خرقانی از مرید او نام محمد بن الحسین یاد شده است. این شخص هیچ ربطی به ابوعبدالرحمن محمد بن حسین سلمی (متوفی ۴۱۲ق) ندارد و فرزندی به نام داود داشته است و ظاهراً حدود سی سال پس از مرگ خرقانی زنده بوده است؛ در حالی که سلمی سیزده سال قبل از وفات ابوالحسن خرقانی از دنیا رفته است. محمد بن الحسین، مرید خرقانی، در مقامات خرقانی، به صورت محمد حسنین یاد شده است که درست آن محمد حسنین است.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. ابن ابی یعلی، (۱۴۱۹)، طبقات الحنابلة، ریاض، عبدالرحمن سلیمان العثیمین.
۲. جامی، عبدالرحمن (۱۳۸۶)، نفحات الانس، تصحیح محمود عابدی، تهران: سخن.
۳. خواجه محمد پارسا، (۱۳۸۱)، فصل الخطاب، تصحیح جلیل مسگرنژاد، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

۴. ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد، (۱۹۹۰-۲۰۰۰)، *تاریخ الاسلام*، تحقیق عبدالسلام تدمری، بیروت، دارالکتب العربی.
۵. _____، (۱۹۸۳)، *سیر اعلام النبلاء*، تحقیق علی ابویزید، بیروت، موسسه الرساله.
۶. رشید و طواط (۱۳۳۹)، *دیوان*، تصحیح سعید نفیسی، تهران، بارانی.
۷. سلمی، عبدالرحمن، (۱۹۸۶)، *طبقات الصوفیه*، تحقیق نورالدین شریب، قاهره، مکتبه الخانجی.
۸. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۱)، *نوشته بر دریا*، تهران، سخن.
۹. عطار نیشابوری، (۱۹۰۵)، *تذکرة الاولیاء*، تصحیح رینولد نیکلسون، لیدن.
۱۰. _____، (۱۳۹۱)، *تذکرة الاولیاء*، تصحیح محمد استعلامی، تهران، زوآر.
۱۱. _____، (۱۳۹۸)، *تذکرة الاولیاء*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، چاپ پنجم، تهران، سخن.
۱۲. _____، (۱۳۸۶)، *مختارنامه*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، سخن.
۱۳. _____، (۱۳۸۳)، *منطق الطیر*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، سخن.
۱۴. _____، (۱۳۴۱)، *دیوان*، تصحیح تقی تفضلی، تهران، انجمن آثار ملی.
۱۵. قشیری، ابوالقاسم، (۱۹۸۹)، *الرساله القشیریة*، تحقیق عبدالحلیم محمود و محمود بن الشریف، قاهره، موسسه دارالشعب.
۱۶. محمد بن منور (۱۳۹۷)، *اسرار التوحید*، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، آگه.
۱۷. مسعود سعد سلمان (۱۳۳۹)، *دیوان*، تصحیح غلامرضا رشید یاسمی، تهران، پیروز.

۱۸. مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۸۸)، غزلیات شمس تبریز، تصحیح محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، سخن.
۱۹. هجویری، علی بن عثمان، (۱۳۹۳)، کشف‌المحجوب، به کوشش محمود عابدی، تهران، سروش.
۲۰. _____، (۱۳۷۸)، تصحیح ژوکوفسکی، تهران، طهوری.
- ب) مقالات
۲۱. پورمختار، محسن، (۱۳۹۹)، «نکته‌هایی در حاشیه تذکرة الاولیای به تصحیح شفیعی کدکنی»، مجله نثرپژوهی ادب فارسی، سال ۲۳، ش ۴۸، پاییز و زمستان، صص ۵۱-۷۳.
۲۲. طایفی، شیرزاد، (۱۳۹۴)، «درآمدی بر بازشناسی انتقادی گزاره‌های تاریخی تذکرة الاولیاء»، هشتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی، بهمن ۱۳۹۴، صص ۱۳۸۳-۱۳۸۸.
۲۳. طباطبایی، سیدمهدی، (۱۳۹۹)، «ملاحظات در ضبط برخی واژه‌ها و عبارات‌های تذکرة الاولیاء»، ادبیات عرفانی، شماره ۲۲، سال دوازدهم، بهار و تابستان، صص ۱۱۷-۱۳۷.
۲۴. _____، (۱۳۹۹)، «درنگی در معنای چند واژه و تعبیر در تذکرة الاولیاء»، پژوهش‌های ادب عرفانی، سال چهاردهم، شماره اول (پیاپی ۴۴)، بهار و تابستان، صص ۱۷-۲۸.
۲۵. _____، (۱۴۰۰)، «بررسی و نقد تصحیح تذکرة الاولیاء عطار به اهتمام محمدرضا شفیعی کدکنی»، متن‌شناسی ادب فارسی، سال سیزدهم، شماره اول (پیاپی ۴۹)، بهار، صص ۷۹-۹۸.
۲۶. منصور، مجید، (۱۳۸۹)، «درباره دو تصحیف در تذکرة الاولیاء»، ادب‌پژوهی، شماره دوازدهم، تابستان، صص ۸۹-۱۰۳.